

УДК 1:37.013.3

А.О. ЯКОВЛЕВ

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ КАРКАС ОСВІТИ: ІНТЕРПРЕТАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ

Яковлев Анатолий Опанасович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії Харківського університету радіоелектроніки

Виявлено основні характеристики сучасної освіти та її функції. Описано особливості інтерпретацій функцій освіти і прогнозування їх наслідків для соціальної практики. Філософія освіти розглядається як сукупність ціннісно-оформлених уявлень про освітню теорію, політику та практику. Саме вона забезпечує цілісність бачення й ефективність розв'язання проблем в освіті.

Ключові слова: інституціональний підхід, конфліктний підхід, соціокомунікативний підхід, соціокультурний підхід, універсальні константи, функціоналізм, функціональний каркас освіти.

Выявлены основные характеристики современного образования и его функции. Описаны особенности интерпретаций функций образования и прогнозирования их следствий для социальной практики. Философия образования рассматривается как совокупность ценностно-оформленных представлений об образовательной теории, политике и практике. Именно она обеспечивает целостность видения и эффективность решения проблем в образовании.

Ключевые слова: институциональный подход, конфликтный подход, социокоммуникативный подход, социокультурный подход, универсальные константы, функционализм, функциональный каркас образования.

Basic characteristics of modern education and its functions are detected. Peculiarities of interpretation of functions of education and predictions of its consequences for social practice are described. Philosophy of education is considered as totality of value-designed conceptions of educational theory, policy and practice. Exactly it supplies with integrity of vision and efficiency of solving problems in education.

Key words: institutional approach, conflict approach, social communicative approach, social cultural approach, universal constants, functionalism, functional frame of education.

© А.О. Яковлев, 2013

Постановка проблеми. У сучасних умовах спостерігається об'єктивний процес зміни ролі освіти в суспільстві. На зміну позиції, відповідно до якої логічно проглядається і починає впроваджуватися в суспільну свідомість погляд на освіту як на глобальну цінність, як на інструмент освоєння світової та національної культури, приходить визнання інструментальності освіти, її прикладного характеру для життя людини. В силу цього погляд на освіту як на один із важливих шляхів і засобів формування інтелектуального потенціалу народу і окремої особистості становить особливий інтерес. У зв'язку із цими обставинами актуалізується завдання інтерпретації функцій сучасної освіти як провідного фактора формування особистості, здатної на основі напрацьованих у ході навчання і виховання професійних і комунікативних компетенцій відповідати на виклики часу. На наш погляд, причина уваги до потенціалу освіти, до її функціонального призначення полягає, з одного боку, у посиленні ролі освіти в суспільстві, яке постійно трансформується під впливом глобалізації, постмодернізаційних зрушень і ринкових умов, а з іншого – у невідповідності сучасного стану освіти індивідуальним і суспільним потребам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У такому плані система освіти стала об'єктом вивчення як зарубіжних (С. Аронович, У. Бек, П. Бурдье, П. Друкер, Х. Жирока, К. Манхейм та ін.), так і вітчизняних (В.С. Бакіров, Г.П. Клімова, К.В. Астахова, Є.А. Подольська, Л.М. Півнева та ін.) дослідників. Аналізу функцій сучасної освіти приділено досить багато уваги такими українськи-

ми педагогами, як Ю.О. Зінковський, З.Н. Курлянд, Г.О. Мірських, Г.В. Семенова, В.О. Тюріна, Р.І. Хмельюк та ін. Філософські інтерпретації функцій освіти з урахуванням сучасної ситуації представлені в працях В.П. Андрющенка, Т.С. Воропай, В.Г. Кременя, І.В. Карпенка та інших учених. Однак існує потреба виділення функціонального каркасу освіти. Ми пояснюємо її виникнення двома причинами: 1) заплутана картина наукового сприйняття інституту освіти, звідси – труднощі для проведення аналізу діяльності інституту освіти і прогнозування його розвитку; 2) в інтерпретативній картині філософів, соціологів, педагогів та інших дослідників, які вивчають різні аспекти освітньої діяльності, потрібно виділити ті константи, які мають універсальні властивості і дозволяють адекватно оцінити роль освіти у суспільстві. Важливо виділити не просто взаємодії та структури в освіті, а й закономірності її існування і функціонування.

Метою даного дослідження є виділення функціонального каркасу освіти і особливостей інтерпретації її функцій у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи освіту як процес передачі накопичених поколіннями знань і культурних цінностей, ми підкреслюємо, що зміст освіти черпається і поповнюється зі спадщини культури і науки, а також з життя і практики людини. У плані нашого розгляду важливо акцентувати увагу на тому, що освіта є соціокультурним феноменом і виконує соціокультурні функції. Тому саме освіта стає необхідним і важливим фактором розвитку як окремих сфер (економіки, політики, культури), так і всього сус-

пільства.

Серед характеристик освіти, на наш погляд, найбільш значущими є наступні. По-перше, це соціокультурний феномен, оскільки мета і завдання освіти визначаються суспільством, і одночасно освіта виступає важливим фактором суспільного розвитку, є складовим компонентом культури. По-друге, це відкрита, гнучка і цілісна система спадкоємних освітніх програм, державних стандартів, освітніх установ і органів управління. По-третє, освіта являє собою цілеспрямований та безперервний процес і результат розвитку особистості шляхом науково-організованого навчання, виховання і самоосвіти. По-четверте, освіта – це досягнутий громадянином певний ценз, який засвідчується відповідним документом.

Зрозуміло, що зміст освіти визначається освітньою потребою суспільства, а також особистісною потребою в освіті. При цьому слід враховувати, що система освіти створює можливості розвиватися особистості учня у двох основних напрямках: 1) розвиток соціально значимих якостей особистості: формування інтелектуального, морального і ресурсного потенціалу суспільства і держави; сприяння політичному, економічному і культурно-технологічному розвитку суспільства; 2) формування професійної компетентності: розвиток навчання і виховання особистості в інтересах самої особистості, суспільства і держави; підготовка людини до успішної й безпечної перетворювальної діяльності в сучасному соціумі.

Як показує аналіз літератури [1; 3; 6; 8; 11], дослідники переважно виділяють наступні функції, які виконує освіта в суспільстві:

- розвиваючу, оскільки в ході освітнього процесу людина розвиває логічне мислення, здобуває необхідні знання, навички й уміння, вдосконалює свої особистісні якості;
- соціологізаторську – засвоєння і відтворення соціального досвіду;
- соціального контролю, тому що в рамках системи освіти здійснюється виховання законослухняних громадян, оскільки рівень функціональної грамотності потрібний не тільки на виробництві, але й у побуті, у користуванні транспортом; при цьому школа здійснює і прямий соціальний контроль над поведінкою і вихованням підростаючого покоління;
- соціальної мобільності, тому що освіта надає можливості вибору в залежності від схильностей людини до тих або інших форм професійних і соціальних занять;
- соціальної селекції, адже освіта служить механізмом закріплення особистості за певною групою;
- культуротворчу, яка полягає у збереженні, передачі, відтворенні та розвитку культури засобами освіти;
- гуманітарну, оскільки завдяки освіті забезпечується збереження й відновлення екології людини, її тілесного і духовного здоров'я, особистої волі, індивідуальності, духовності, моральності.

У контексті системних соціальних трансформацій більшої значущості набуває виявлення особ-

ливостей інтерпретацій функцій освіти і прогнозування їх наслідків для соціальної практики у філософському форматі, на рівні системних узагальнень.

І. Характерна риса інтерпретацій функцій освіти полягає в тому, що сучасні дослідники розглядають взаємодію інституту освіти і суспільства або нібито зсередини процесів (освітнього, виховного, соціалізації особистості, психологічного розвитку), або з позицій діяльності особистості (комунікативної, пізнавальної, адаптаційної і т. п.) [1; 3; 8]. По суті вони розглядають цю взаємодію з позицій педагогіки, оскільки відображають сам педагогічний процес.

Наведемо основні аргументи, що підтверджують цей висновок.

1. Перший з них полягає в тому, що у педагогічній літературі [8; 10] звичайно розглядаються дві ролі «учень – вчитель», які відображають механізм кодифікації, а не механізм відтворення суспільства. При таких підходах явно бракує філософського погляду на освіту як на феномен буття. Оскільки освіта не обмежується формальною нормативною освітою, то потрібно розглядати всю різноманітність ролей, що існують у суспільстві в даний історичний момент, адже в систему освіти входять і ті організації, які беруть на себе освітні функції. Специфіка сучасної спеціалізованої освіти полягає у розширенні її структурної різноманітності.

У сучасному суспільстві свою ефективність підтвердила неінституціональна модель освіти [8, с. 100-102], що орієнтується на її організацію поза соціальними інститутами, зокрема освітніми. Це освіта «на природі», в умовах паралельних шкіл (радіо, телебачення, преса, які систематично готують спеціальні освітньо-виховні програми), за допомогою системи Інтернет, «відкритих університетів», дистанційного навчання і т. п.

Розвиток і функціонування освіти обумовлені всіма факторами і умовами існування суспільства: економічними, політичними, соціальними, культурними і т. п. Взагалі одним із принципів існування і розвитку освіти є її «культуродоцільність». При цьому освіта розглядається, насамперед, як соціальний інститут з функцією духовного відродження культури людини у суспільстві. Це означає навчання в контексті культури, орієнтацію освіти на характер і цінність культури, на засвоєння її досягнень та її відродження, на засвоєння соціокультурних норм і включення людини в їхній подальший розвиток.

У контексті реалізації неінституціональної моделі освіти особливої уваги заслуговує позашкільна освіта з різних напрямків: художньо-естетичного, туристсько-краєзнавчого, еколого-натуралістичного, науково-технічного, дослідницько-експериментального, фізкультурно-спортивного, військово-патріотичного та ін. Така розгалужена система позашкільних установ створює додаткові можливості для духовного, інтелектуального і фізичного розвитку дітей та підлітків.

Цьому сприяють також і технічні та професійні освітні ініціативи, партнерство освіти й бізне-

су, призначені для зближення освіти і професійної сфери. В умовах ринку освітніх послуг свою результативність показали такі напрямки модернізації освіти, як: 1) розширення практики соціального партнерства вищого навчального закладу з роботодавцями, громадянами та їх об'єднаннями і залучення їх до процесу вироблення і прийняття рішень з питань вищої освіти; 2) оптимізація обсягів підготовки і перепідготовки кадрів з вищою освітою в контексті інноваційного розвитку національної економіки; 3) надання державної підтримки для підготовки фахівців з напрямків, які стимулюють розвиток пріоритетних базових галузей економіки у форматі «наука-освіта-технології» шляхом інтеграції з науковими установами і виробництвом.

2. Другим аргументом, що підтверджує характерну рису таких підходів, є той факт, що дослідники розглядають не інститут освіти в цілому, а окремі елементи її структури, які мають освітню специфіку (функції школи, функції вищої освіти і т. п.) [2; 3; 8].

На основі структурно-функціонального аналізу, який є ядром системного підходу, ми виділили основні змістовні аспекти поняття «освіта»: 1) освіта як цінність в єдності особистісної, державної та суспільної складових; 2) освіта як система, що включає в себе різні за рівнем і профілем державні та недержавні навчально-виховні організації та заклади, дошкільні й позашкільні установи, різні форми самоосвіти та інші ланки соціальної системи суспільства; 3) освіта як процес передачі й засвоєння знань, умінь та навичок і формування різнобічно розвинутої особистості; 4) освіта як результат, що оцінюється на індивідуально-особистісному і суспільно-державному рівнях.

Слід зазначити, що багато дослідників, опираючись на структурний аналіз, настільки повно наближаються до предмета дослідження, що можуть зливатися з ним. Це відбувається, коли або основна увага зосереджується на якійсь соціальній характеристиці освіти (наприклад, освіта як соціальний інститут, вид відносин, організація, система, процес), або предметом аналізу виступає певний змістовний аспект освіти (цінність освіти, система освіти, освітній процес, інститут освіти).

Ми підкреслимо важливість вивчення освіти як цілісного соціального феномена в сукупності всіх його соціальних характеристик і аспектів. На жаль, у ситуації дефіциту філософської рефлексії має місце неповнота аналізу, відсутнє цілісне уявлення про освіту. Саме поняття «цілісність», на нашу думку, дає можливість проникнути в сутність освіти як системи, виявити її певну стійкість, органічний взаємозв'язок її частин, її внутрішню єдність. В якості фундаментальної характеристики системи цілісність у той же час виступає критерієм її розвиненості.

З погляду системного підходу, освіта – це не сумативна, а цілісна система. Це означає, що на рівні освіти індивідуальні дії, зв'язки і відносини утворюють нову системну якість як особливий якісний стан, що не можна розглядати як просту суму елементів. Внаслідок своїх інтегральних якостей система освіти набуває певної самостійності стосовно

її складових елементів, напрацьовує відносно самостійні способи свого розвитку.

3. Визначені в літературі [1; 6; 8; 10] функції освіти виявляються досить близькими функціям педагогічного процесу. Це третій аргумент, що підтверджує виділену нами особливість інтерпретацій функцій освіти. Звертає на себе увагу той факт, що з метою з'ясування сутності педагогічного процесу як системи дослідники вичленовують її основну одиницю. Це: 1) або момент взаємодії учня з учителем, ровесниками, предметами, оскільки в ході освоєння елементів соціального досвіду культура з об'єктивно-соціальної форми перетворюється в індивідуально-психологічну, 2) або педагогічне завдання [3; 6; 8; 10-11]

Перша позиція, в основному, характерна для соціологів, друга – для педагогів. Однак, на нашу думку, при дослідженні функцій освіти як соціокультурного феномена важливо піднятися на соціально-філософський рівень абстрагування. Досить продуктивною методологічною підставою такого аналізу може стати класифікація, запропонована Л.Н. Коганом, який у рамках функцій передачі соціального досвіду поколінь виділив кілька функцій освіти: трансляційну, адаптаційну, людинотворчу, ціннісно-орієнтаційну, ідеологічну [5, с. 12].

Саме вони дозволяють при дослідженні освіти акцентувати увагу на її основній цільовій настанові – передачі соціального досвіду поколінь. Освіта розглядається як практика соціалізації людини і спадкоємності поколінь, вона є механізмом формування суспільного і духовного життя людини і сферою масового духовного виробництва.

У цілому, позначені педагогами функції [6; 8; 10] відповідають функціям, виділеним Л.Н. Коганом:

- освітні (передача знань, умінь, навичок, культурних цінностей) відповідає трансляційній;
- виховні (формування ціннісних орієнтацій у процесі виховання і навчання) – ціннісно-орієнтаційній;
- розвиваючі (формування пізнавальних психічних процесів і властивостей особистості, логічних операцій, пізнавальної активності, інтересів, здібностей) – людинотворчій;
- функції соціалізації (набуття досвіду спільної діяльності, оволодіння системою суспільних відносин і соціально прийнятної поведінки) – адаптаційній та ідеологічній функціям освіти.

Однак, за рамки педагогічного процесу виходять соціально-перетворювальна і технологічна функції, оскільки результатом взаємодії є індивідуально-психологічні перетворення. Ці дві функції, на наш погляд, слід розглядати з позицій соціальної взаємодії системи освіти і соціальної системи.

Дійсно, ядром розбудови сучасної цивілізації фактично є становлення нового типу особистості, де центральною стає можливість самовиявлення її потенціалу та здібностей. Отже, сучасний випускник вищого навчального закладу повинен отримати такі знання, уміння і навички, що дозволяють йому робити вибір між різними формами самовиявлення та матеріальним успіхом, вибудовувати па-

радиками власного культурного зростання, управляти процесом перетворення соціальних об'єктів на нових сучасних засадах. Така особистість вступає у соціальні відносини не під зовнішнім тиском, а за власним розсудом, праця ж для неї залишається сферою реалізації її здібностей, а освіта все в більшій мірі виступає раціональною технологією розвитку професійної та загальної культури. Саме тому самореалізація людини в такому просторі залежить виключно від її бажань та намірів удосконалювати дійсність, уміння пропонувати продуктивні моделі її реконструкції. Таке сприйняття особистості характерне для сучасного соціокультурного розвитку світової системи, і саме ці моменти повинні закладатися у фундамент концептуального осмислення особливостей освітянської політики та освітніх технологій сучасності [1; 3; 6].

Сприяти цій справі – першочергове завдання сучасної філософії освіти, на передній план якої все в більшій мірі виходить аналіз сфери взаємодії освіти і культури, виявлення ролі і можливостей вищої школи у процесі розвитку професійної культури особистості, здатної відповідально і продуктивно перетворювати соціальні об'єкти в інтересах суспільства і конкретної людини.

II. Другою відмінною рисою дослідників у визначенні функцій освіти є тенденція до всеосяжних, широких визначень. Підтвердженням цього виступає розуміння більшістю вчених мети освіти, що полягає у всебічному розвитку людини як особистості й найвищої цінності суспільства, у збагаченні на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення його освітнього рівня, а також у забезпеченні народного господарства кваліфікованими фахівцями. Гуманістичну цінність освіти вони вбачають у можливості розвитку пізнавальних і духовних потреб людини [1; 5-6; 9].

Цілком зрозуміло, що при дослідженні освіти у філософському плані на перше місце виходить її соціальна функція, тобто широке вивчення проблем впливу освіти на всі сторони суспільного життя, а не тільки її вузьке розуміння як впливу на виробничі відносини, соціальну структуру і формування особистості.

Найчастіше дослідники називають функції соціальної інтеграції та соціальної диференціації, ніби поєднуючи позиції педагогів та соціологів [10, с. 107-109]. Це має сенс, адже інтеграція й диференціація виступають механізмами, що утримують суспільство від руйнування і сприяють його розвитку. Тоді саме ці функції визначають головну роль інституту освіти в суспільстві. Але якщо ці ж функції виконують й інші інститути, то в чому ж тоді полягає специфіка освіти?

У педагогічному дискурсі диференціація й інтеграція – це вузька спеціалізація, міжпредметні взаємозв'язки, спільне або роздільне навчання, інклюзія, однаковість навчальних закладів або їх статусна різноманітність [6; 8; 10]. У соціологічному дискурсі диференціація й інтеграція – це проблеми соціальної нерівності, об'єктивації знань, латентних процесів усередині системи освіти тощо [2-3; 11].

Якщо педагогіка як наука займається аналізом, організацією, проектуванням і прогнозуванням шляхів удосконалення педагогічного процесу, соціологію освіти цікавить, яким чином завдяки освіті людина включається в соціальні групи, посідає певні позиції в соціальній структурі суспільства, то філософія зосереджена на дослідженні загального духовного процесу формування людини, розглядаючи освіту як культурно-історичне явище.

Не викликає сумніву, що педагогіка і соціологія освіти завжди тісно пов'язані з філософією і черпають у ній основні методологічні принципи при вирішенні конкретних завдань. Проте слід визнати, що досить важко розвести позиції педагогіки і соціології освіти, а філософські узагальнення важко піддаються конкретизації на рівні результатів.

Нам представляється, що необхідною умовою ефективного вивчення проблем освіти виступає саме інтеграція наукового знання, тісна взаємодія соціально-гуманітарних наук. При цьому дуже важливо використовувати як увесь арсенал методів на вході процесу пізнання, так і верифікацію (підтвердження), і порівняння досягнутих ними результатів на виході, тобто зіставляти намічені цілі й поставлені завдання зі станом справ у дійсності, враховувати особливості соціокультурного середовища.

Не викликає сумніву, що провідна роль в інтеграції наукового знання належить філософії, дослідницькі підходи якої повинні бути доповнені педагогікою або психологією, економічною теорією або соціологією. Тому необхідно забезпечити інтеграцію наук на базі міждисциплінарного підходу, коли лідером стане та або інша спеціальна наукова дисципліна або її новий напрямок.

Намагаючись вирішити ці проблеми, ми виділили два принципові методологічні підходи до освіти – функціональний і конфліктологічний, напрацьовані в рамках зарубіжної соціології освіти [2; 4; 7; 12-13], і поширили їх у філософському форматі. Якщо функціоналісти підкреслюють позитивний вплив освіти на суспільство, то конфліктологи вважають, що освіта сприяє експлуатації й гнобленню груп, які перебувають у несприятливих умовах. «У той час як функціоналісти схильні розглядати процес соціалізації як один із проявів універсальних цінностей, що гуртують суспільство, неомарксистичні і неовеберіанські досліджували інтереси, що лежать в основі цих цінностей, і відзначали, що соціалізація різниться залежно від класової приналежності людей. Нарешті, функціоналісти найчастіше вважають, що система освіти створює можливості соціальної мобільності; прихильники теорії конфлікту звичайно підкреслюють роль освіти у збереженні системи структурної соціальної нерівності» [13, с. 796-797].

Спробуємо розширити такі роздуми у філософському плані.

1) Соціокультурний підхід тяжіє до предметно-сутнісного змісту освіти. Цей підхід через змістовний аспект освіти пов'язаний із проблемами соціалізації особистості, ціннісними орієнтаціями суспільства, особистості та освіти, збереженням,

відтворенням і розвитком культури.

2) Інституціональний підхід звернений до аналізу освітніх систем, до опису структур, функцій навчальних закладів, їх залежності від зовнішнього середовища, вивчення системи освіти як об'єктів управління. Через проблеми інституціоналізації освіти він пов'язаний із проблемами інституціоналізації суспільства, тобто з нормами існування індивіда і самого інституту освіти.

3) Соціокомунікативний підхід передбачає осмислення можливостей взаємної експлікації знакових систем. Через «символи» він пов'язаний з проблемами нерівності суспільства.

Стенлі Ароновіц і Хенрі Жирокс, на наш погляд, цілком обґрунтовано запропонували три основні категорії – економіка, культура і державне управління – для аналізу процесів, що відбуваються взаємодією інституту освіти і суспільства [12]. Погоджуючись з ними, ми пропонуємо при всьому різноманітті версій визначень функцій у позначених нами координатах виділити такі універсальні константи функцій освіти, як передача цінностей, соціальний контроль і структурування суспільства.

Інтерпретаційна основа визначення цих функцій пояснюється наступним чином: по-перше, функція передачі цінностей інтерпретується в суспільстві залежно від тих цінностей, які суспільство розглядає як пріоритетні, і від того змісту, який суспільство вкладає у розуміння цих цінностей; по-друге, соціальний контроль визначається нормами поведінки і мислення і залежить від того, які норми легітимізовані в суспільстві і який зміст закладається в їхнє розуміння.

Висновки. Таким чином, функціональний каркас освіти як системи складають наступні функції: передача підростаючому поколінню накопичених людством знань, участь у процесах соціалізації особистості, забезпечення спадкоємності соціального досвіду, засвоєння цінності людської культури, вплив на соціальну мобільність і формування соціально-професійної структури суспільства. Саме ці функції, на наш погляд, складають функціональний каркас філософії освіти, що виступає як сукупність ціннісно-оформлених уявлень про освітню теорію, політику та практику і забезпечує цілісність бачення й розв'язання проблем в освіті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко В.П. Образовательная политика (обзор повестки дня) / В.П. Андрущенко, В.Л. Савельев. – К.: МП Леся, 2010. – 404 с.
2. Бурдые П. Воспроизводство : элементы теории системы образования / П. Бурдые, Ж.-К. Пассерон; пер. с франц. Н.А.Шматко. – М.: Просвещение, 2007. – 267 с.
3. Выпускник вуза в современном социокультурном пространстве : монография / под общ. ред. Е.А. Подольской. – Харьков : Изд-во НУА, 2010. – 416 с.
4. Друкер П. Эпоха разрыва: Ориентиры для нашего меняющегося общества / П. Друкер ; пер. с англ. ; под ред. Б.Л.Глушака. – М.: Вильямс, 2007. – 336 с.
5. Коган Л.Н. Образование как социальная потребность / Л.Н. Коган // Проблема социологического изучения потребности в образовании. – М., 1981. – С. 3-19.
6. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В.Г. Кремень. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.
7. Манхейм К. Избранное : Диапазон нашего времени / К. Манхейм ; пер. с нем. и англ. – М.: Говорящая книга, 2010. – 744 с.
8. Педагогіка вищої школи: Навч. посіб. / З.Н. Курлянд, Р.І. Хмельюк, А.В. Семенова та ін. ; за ред. З.Н. Курлянд. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 495 с.
9. Подольська Є.А. Освіта як чинник розвитку особистості в соціокультурному контексті / Є.А. Подольська, В.М. Назаркіна, А.О. Яковлев. – Х.: Золоті сторінки, 2002. – 236 с.
10. Подольская Е.А. Психология и педагогика высшей школы : учебное пособие / Е.А. Подольская ; Нар. укр. акад. – Харьков : Изд-во НУА, 2011. – 316 с.
11. Шаронова С.А. Универсальные константы института образования – механизм воспроизводства общества: Монография / С.А. Шаронова. – М: Изд-во РУДН, 2004. – 357 с.
12. Aronowitz S. Postmodern Education: Politics, Culture, and Social Criticism / Standley Aronowitz, Henry A. Qiroux. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1991. – 192 p.
13. Halsey A.H. The Family and Social Justice / A.H. Halsey, H. Lauder, Ph. Brown, A.S. Wells (eds.) // Education Culture Economy Society. – N.Y.: Oxford University Press, 2002. – P. 784-798.